

УДК 340.15(477)"1917/18":344.3

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2021-2.1>

Т. О. Остапенко, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права Національного
університету «Одеська юридична академія»

РЕВОЛЮЦІЙНІ ВІЙСЬКОВІ СУДИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ОСОБЛИВОСТІ УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Статтю присвячено особливостям утворення та розвитку революційних військових судів Української Народної Республіки доби Центральної Ради. Встановлено, що з поглибленням загальнодержавної кризи в УНР на порядок денний було висунуто питання стосовно поновлення практики надзвичайних судів. Вони розглядали справи про вбивства, пограбування, підпали, звалтування та розбійні напади.

З'ясовано, що існування надзвичайних судів передбачалось також і Статутом Української народної армії, затвердженим 17 грудня 1917 р. Статут визначав і самі військові суди, і деякі види військових злочинів: відмова від виконання наказу, пияцтво, азартна грошова гра, запізнення на службу тощо. Крім того, визначено, що до складу суду входили два представники від місцевих громадських організацій і чотири – за призначенням губернського коменданта: два старшини, козак і військовий діловод-юрист. Окрім них, призначалось ще й по запасному судді від кожної із названих верств на випадок вибуття або усунення будь-кого із суддів.

Виявлено особливість, що суд формувався відразу після скоєного злочину і повинен був приступати до розгляду справи не пізніше, ніж через десять днів після цього, а діяв він при управлінні найближчого до місця злочину повітового коменданта. З'ясовано, що засідання суду переважно були усними та публічними. Однак у випадках, коли суд вважав, що відкрите засідання ображає моральне чи релігійне почуття потерпілого або ставить його в тяжке становище, судові засідання здійснювали за зачиненими дверима.

У статті обґрунтовано, що в повному обсязі в Україні діяла постанова Тимчасового уряду від 6 липня 1917 р., яка передбачала позбавлення волі терміном до трьох років за публічні заклики до вбивства, розбійництва, пограбування, погромів та інших тяжких злочинів, а також до насильства над будь-якою частиною населення. Також зазначено, що, попри ті всі недоліки розвиток судового процесу в УНР зазнав прогресивних змін. Починаючи з весни 1917 р., в українському судочинстві поширилися такі загальнодемократичні принципи, як презумпція невинності людини, що перебувала під слідством, рівності сторін у судовій справі, відсутності станових або національних привілеїв, обов'язковість попереднього слідства в кримінальних справах.

Ключові слова: революційні військові суди, судова реформа, судовий процес, Українська Народна Республіка, Українська Центральна Рада.

T. O. Ostapenko. Revolutionary military courts of the Ukrainian People's Republic of the Central Council: features of establishment and activity

The article is devoted to the peculiarities of the formation and development of the revolutionary military courts of the Ukrainian People's Republic of the Central Council era. It was established that with the deepening of the national crisis in the UPR, the issue of resuming the practice of emergency courts was put on the agenda. They dealt with cases of murder, arson, rape and robbery.

It was found that the existence of emergency courts was also provided by the Statute of the Ukrainian People's Army, approved on December 17, 1917. The Charter defined the military courts themselves and some types of war crimes: refusal to execute orders, drunkenness, gambling, late service, etc. In addition, it was determined that the court consisted of two representatives from local public organizations and four - by appointment of the provincial commandant: two officers, a Cossack and a military clerk-lawyer. In addition, a reserve judge was appointed from each of these groups in case any of the judges left or was removed.

The peculiarity was that the court was formed immediately after the crime and had to begin consideration of the case no later than ten days after that and acted in the management of the nearest to the crime scene county commandant. It was found that the court hearings were mostly oral and public. However, in cases where the court considered that the open hearing offended the moral or religious feelings of the victim or put him in a difficult position, the court hearing was held behind closed doors.

The article substantiates that the Resolution of the Provisional Government of July 6, 1917, which provided for imprisonment for up to three years for public incitement to murder, robbery, pogroms and other serious crimes, as well as violence against any part of the population. It is also noted that, despite all the shortcomings, the development of the judicial process in the UPR has undergone progressive changes. Beginning in the spring of 1917, general democratic principles such as the presumption of innocence of the person under investigation, equality of arms, lack of status or national privileges, and the obligation of preliminary investigation in criminal cases spread in the Ukrainian judiciary. The trial became open, public, adversarial. The parties had the right to use the services of a lawyer, and the institution of judicial representation was partially preserved. Judicial proceedings were to be conducted in the language of the people among whom it took place.

Key words: revolutionary military courts, judicial reform, trial, Ukrainian People's Republic, Ukrainian Central Council.

© Т. О. Остапенко, 2021

Постановка проблеми. В умовах реальної суверенізації України, з утворенням та розбудовою незалежної держави виникла можливість об'єктивного дослідження раніше заборонених тем з історії української державності. Вагома роль у системі державного апарату України доби національної революції, як і на сучасному етапі, належала судовим органам взагалі та органам військової юстиції зокрема. У той період було прийнято велику кількість нормативно-правових актів, що регулювали їхню діяльність. Фактично відбувалась реформація не лише судоустрою, а й усієї старої буржуазної системи судочинства з її ідеологією. У такий спосіб було створено низку нових за суттю судових органів, які діяли на підставі нового українського законодавства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичною основою дослідження даної проблеми стали фундаментальні положення, присвячені питанням розвитку радянських органів влади та управління, сформульовані в працях вітчизняних та зарубіжних учених, теоретиків права, істориків, політологів, соціологів: Ю. Вовк, Т. Гунчак, Н. Єфремової, В. Землянської, С. Іваницького, О. Копиленка, М. Копиленко, В. Кульчицького, М. Лозинського, О. Мироненко, П. Музиченка, В. Солдатенка, М. Стахіва, О. Тимошука, Б. Тищика, П. Христюка та ін.

Метою статті є комплексне, системне та наукове обґрунтування процесу утворення та діяльності революційних військових судів УНР доби Центральної Ради. Для досягнення означеної мети необхідно вирішити такі основні завдання:

- з'ясувати особливості процесу утворення революційних військових судів УНР доби Центральної Ради;
- дослідити головні напрями діяльності революційних військових судів УНР доби Центральної Ради;
- встановити, яким чином дані судові установи вплинули на подальший розвиток військової юстиції в Україні.

Виклад осинового матеріалу. З поглибленням загальнодержавної кризи в УНР на порядок денний було висунуто питання стосовно поновлення практики надзвичайних судів. Так, головним губернським комендантам (їхні посади було запроваджено 14 лютого 1918 р.) на підставі виданої наприкінці квітня «Інструкції військовому революційному суду» дозволялось створювати революційні військові суди. Вони розглядали справи про вбивства, пограбування, підпали, звалтування та розбійні напади. Існування надзвичайних судів передбачалось також і Статутом Української народної армії, затвердженим 17 грудня 1917 р. Статут визначав і самі військові суди, і деякі види військових злочинів, такі як відмова від виконання наказу, пияцтво, азартна грошова гра, запізнення на службу тощо.

До складу суду входили два представники від місцевих громадських організацій і чотири – за призначенням губернського коменданта: два старшини, козак і військовий діловод-юрист. Окрім них, призначалось ще й по запасному судді від кожної з названих верств на випадок вибуття або усунення кого-небудь із суддів.

Суд формувався відразу після скоєного злочину і повинен був приступати до розгляду справи не пізніше, ніж через десять днів після цього, а діяв при управлінні найближчого до місця злочину повітового коменданта.

На судовому засіданні головував старший із військових старшин, він також призначав день засідання, викликав свідків, експертів і повідомляв сторони. У суді також брали участь: оборонець (за вибором підсудного або за призначенням губернського чи повітового коменданта), приватний обвинувач і приватний позивач. Якщо кого-небудь з них на початок засідання не було, справу не відкладали [2, с. 164].

До компетенції революційного суду належали перелічені злочини, вчинені військовими та громадянськими особами. Розпочати справу можна було лише за вказівкою губернського коменданта після відповідного дізнання, яке мало проводитись упродовж трьох діб юристами, призначеними також губернським або повітовим комендантами.

У ході дізнання треба було встановити всі обставини справи, склад злочину, опитати свідків, дослідити докази. Згідно з інструкцією від 5 березня встановлювались певні обмеження. Так, не мали права брати участь у дізнанні потерпілі, підлеглі злочинцю по службі, його кровні родичі, свояки й інші близькі родичі. Особи, що провадили дізнання, могли вчинювати обшуки й різні виїмки, підсудного обов'язково заарештовували. Багато в чому ці положення перегукувались з кримінальними статутами Росії.

Про підсумки дізнання доповідали повітовому комендантові, а той у свою чергу інформував про це губернського коменданта. Останній вирішував, чи підлягає справа революційному судові, або надсилав її для розглядання у звичайному порядку.

Засідання суду переважно були усними та публічними. Однак у випадках, коли суд вважав, що відкрите засідання ображає моральне чи релігійне почуття потерпілого або ставить його в тяжке становище, судові засідання здійснювали за зачиненими дверима [7, с. 37].

Під час розгляду справи в суді сторонам надавалось право наводити докази, усувати на законних підставах свідків і експертів, задавати їм з дозволу голови суду запитання, перечити свідкам, давати відповідні пояснення до кожного випадку, що траплявся в суді, відводити доводи і думки протилежної сторони.

Інструкція докладно регулювала порядок розгляду справи, допиту свідків, фахівців, перекладачів, тлумачів, відкладення засідання та ін. Засідання розпочиналось зазвичай із перевірки власної особистості

підсудного і всіх інших, хто повинен був брати в ньому участь, викладення суті обвинувачення і допиту підсудного. Відмова останнього від цього не вважалась свідченням визнання ним своєї вини [6, с. 30].

Свідки допитувались окремо і не мали права до допиту спілкуватися між собою у справі. Першим вислуховували потерпілого, потім – свідків позивача, після цього – свідків підсудного. Дозволялись повторний допит свідків і зведення їх віч-на-віч. Для винесення вироку судді виходили до окремої кімнати і до цього моменту не мали права вступати з будь-ким в якісь стосунки. Питання про винність підсудного мало вирішуватись із внутрішнього переконання і лише на тих матеріалах справи, які були розглянуті в судовому засіданні. Якщо під час наради в окремій кімнаті виявлялась потреба додатково з'ясувати певні обставини, суд відновлював засідання.

У вироку, що виносився звичайною більшістю голосів, зазначались рік, місяць і число, коли справа розглядалась, особистий склад суду, прізвище, ім'я та по батькові кожного підсудного, зміст присуду про винність або невинність, кару й інші наслідки злочину, про закони, на підставі яких був винесений вирок та ін.

Через брак власного законодавства для кваліфікації злочину і призначення покарання судді часто керувалися Зводом Законів Російської імперії та російськими карними статутами, але не застосовували при цьому приречення на смерть, що заборонялось III Універсалом. Часто, особливо в березні, адміністративна або кримінальна відповідальність установлювалась просто наказом того чи іншого міністра. У такий спосіб відбувались також «амністія» і «помилування».

Майже всі статті Кримінального уложення 1903 р. Російської імперії діяли в УНР. Не зазнали змін ні самодержавний тюремний статут, ні тюремна інструкція. Зауважимо, що 25 листопада Мала Рада прийняла Закон «Про правонаступництво», згідно з яким усі російські закони, видані до 27 жовтня 1917 р., не втрачали чинності, а УЦ Рада мала право видавати закони нові та скасовувати старі від імені УНР. При цьому була важлива примітка про чинність акта до створення федеративної Російської Республіки і видання її конституції. Міністерства внутрішніх і судових справ неодноразово звертали увагу виконавчих та судових установ на те, що закони колишньої Російської імперії і Тимчасового уряду, не скасовані УЦ Радою, діють як закони УНР, лише за зміною в них у відповідних місцях терміна «Росія» на «Українська Народна Республіка» [10, с. 172].

У повному обсязі в Україні діяла постанова Тимчасового уряду від 6 липня 1917 р., яка передбачала позбавлення волі терміном до трьох років за публічні заклики до вбивства, розбійництва, грабування, погромів та інших тяжких злочинів, а також до насильства над будь-якою частиною населення. Винні в публічних гаслах, що закликали до невиконання законних рішень влади, могли каратися на такий самий термін, що й до ув'язнення. Особи, які закликали під час війни офіцерів, солдатів та інших вояків до невиконання нових законів і розпоряджень військової влади, підлягали покаранню як за державну зраду.

Зберігала чинність в УНР і постанова Тимчасового уряду від 2 серпня 1917 р. «Про вжиття заходів проти осіб, що загрожують обороні держави, її внутрішній безпеці та завоюванням революції 1917 року». Згідно з нею військовий Міністр за погодженням з Міністром внутрішніх справ у позасудовому порядку міг ув'язнити осіб, діяльність яких, на його думку, підпадає під дію названої постанови, а також виганяти їх за межі України.

Для розгляду карних справ і провин військових спочатку діяли Київський та Одеський військові суди, а згодом – вищі військові суди в Києві та Катеринославі й 17 штабних судів – у Новгород-Волинському, Харкові, Полтаві, Рівному, Луцьку, Гомелі, Олександрії, Вінниці, Кам'янець-Подільському, Житомирі, Катеринославі, Києві (два суди), Одесі (два суди) і Чернігові (два суди). До компетенції Київського вищого військового суду (він складався з голови, чотирьох його товаришів, слідчого судді з надзвичайних справ, двох слідчих суддів з господарських справ, чотирьох слідчих суддів, секретаря суду, прокурора) належали будь-які справи, що виникали на території Правобережної України. Штабні суди розглядали справи в межах розташування тієї чи іншої дивізії. Склад вищих і штабних судів призначався наказом військового Міністра [3, с. 28].

Наголосимо також, що навесні 1918 р. через погіршення загальної ситуації в Україні та з початком її окупації на місцях військова влада (українська й австро-німецька) на власний розсуд проводила арешти, обшуки, допити, розслідування та самостійно проводила судові засідання.

Характеристика діяльності військово-судових установ в УНР була б не зовсім повною, якщо не згадати про німецькі й австрійські військово-польові суди в Україні. Вони діяли на підставі законів своїх держав, згідно з якими до карної відповідальності притягали й українських громадян. Окупаційні військові суди стали винятковими своєрідними судами особливого роду і в Українській Державі за часи правління П. Скоропадського. Але і в УНР, і в Українській Державі така ситуація засвідчувала послаблення функцій національного судового апарату. Військова влада Німеччини й Австро-Угорщини прямо зобов'язувала власні військові суди брати до розгляду будь-які кримінальні справи стосовно українських громадян – військово-зобов'язаних і цивільних.

Наприкінці березня Міністерство судових справ УНР змушено було видати спеціальний циркуляр, де висловлювало рішучий протест із цього приводу і вимагало вилучити всі такі справи й передати їх до

військових революційних та інших судових установ держави. Однак таких інстанцій ставало дедалі менш. Наприклад, ще на початку березня УЦ Рада змушена була скасувати волосні суди та верхні сільські суди. Крім цього, через брак коштів і девальвацію української валюти уряд вдвічі підвищив судові мито та розцінки за нотаріальні послуги [5, с. 193].

Наприкінці березня УЦ Рада ухвалила закон, згідно з яким у місцевостях, де члени мирового суду були ще не вибрані й не затверджені, цивільні та карні справи вирішувались мировими суддями одноособово. Водночас при Міністерстві судових справ розпочала роботу комісія зі складання законопроектів для реалізації мирних договорів з Четверним союзом.

Проте й у квітні, тобто напередодні повалення УЦ Ради, судові установи діяли вкрай незадовільно. «В Одесі, – зазначав Міністр юстиції на одному із засідань Малої Ради, – нема жодної організації, жодного суду, до якого покритивдені могли би звернутися, і тому, коли на австрійських і німецьких вояків нападають і вбивають їх, то військовим властям цих держав не лишається нічого іншого, як видавати свій суд» [3, с. 40].

Отже, судова реформа в УНР на початку весни 1918 р. зайшла в безвихідь. Непродумана реформа судової системи, окупація країни, брак кваліфікованих кадрів і недовіра населення до нової влади, власне, і зумовили катастрофічні наслідки.

УЦ Рада ухвалила 5 березня 1918 р. Закон «Про покарання учасників війни і повстання проти Української держави». У ньому зазначалось: коли судом буде доведено, що та чи інша особа після 12 січня, тобто після опублікування IV Універсалу, брала участь або допомагала у війні Росії з Україною чи повстаннях проти Української Народної Республіки, то вона втрачає право на громадянство УНР і карається висилкою за її межі. У випадку самовільного повернення такої особи на територію України вона каралась ув'язненням на п'ять років.

Міністерство військових справ 19 березня встановило кримінальну відповідальність за виготовлення і використання в офіційній документації печаток незатверджених зразків.

У березні 1918 р. також було розпочато розроблення проекту Закону «Про організацію судів Республіки по землях», який так і залишився без реалізації, а наприкінці квітня того ж року УЦ Рада знову мала розглянути питання про Генеральний Суд. Так, 18 квітня Генеральне писарство внесло на її розгляд проект Закону «Про зміну Артикулу I Закону Про Генеральний суд», яким, зокрема, йому пропонувалося надати й функції «Головного Воєнного суду щодо справ, вирішених на території України».

Генеральне Секретарство судових справ на чолі з М. Ткаченком розгорнуло активну діяльність, спрямовану на реформування судової системи, де під час вироблення нової правової основи судам належало керуватися, крім існуючих законів, «колективною волею свідомого народу», «революційними ідеалами соціальної справедливості» тощо [5, с. 195].

Наголосимо також, що, проводячи Законом 17 грудня 1917 р. реформу в інституції Судових палат і замінюючи їх Апеляційними судами з тотожною, як і в Судових палатах, компетенцією, УЦ Рада мала на меті, по-перше, скасувати існуючий спосіб заміщення посад в апеляційній інстанції (з призначенням їх УЦ Радою) і замінити його виборчим началом, а по-друге, змінити територіальну підсудність цих судових інституцій.

В утворених замість скасованих Судових палат Апеляційних судах усі посади суддів повинні були згідно із законом заміщатися не за рахунок колишнього персонального складу судових палат, а особами, обраними на розсуд УЦ Ради. Посади ж старших голів і голів департаментів Судових палат Законом було скасовано, а виконання функцій цих осіб передано суддям Апеляційних судів. Усім новообраним суддям Апеляційних судів гарантувалась незмінність [3, с. 55].

У цьому сенсі УЦ Рада не взяла до уваги навіть Закон Тимчасового уряду 20 березня 1917 р., який визнавав обов'язковими умови для призначення на судові посади наявність спеціальної освіти і службовий стаж, не встановив жодних обмежень обранню суддів апеляційного суду.

Стосовно другого етапу судової реформи в УНР зазначимо, що в березні 1918 р., після адміністративно-територіальної реформи, хоч і було підготовлено проект Закону «Про організацію судів Республіки по землях», але він так і не був уведений у дію.

В УНР не залишилось поза увагою і таке надзвичайно важливе питання, як скасування смертної кари – вищої міри покарання. Безумовно, з цього приводу не може бути єдиного погляду, але така подія є свідченням прагнення керманічів УНР до захисту одного з найважливіших природних прав людини – права на життя.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, на підставі проведених досліджень ми можемо зробити такі висновки. Судова реформа щодо військових судів в УНР, незважаючи на всі зусилля УЦ Ради, не була проведена до кінця. Судові органи, що існували, здебільшого діяли незадовільно, не вистачало кваліфікованих кадрів, згідних підтримати нову політику уряду і зрозуміти необхідність та легітимність відродження й розбудови самостійної незалежної України. В УНР існувала також низка інших складних проблем, які негативно впливали на розбудову судової системи в Україні: відсутність належної законодавчої основи в державі, події Першої світової і громадянської війн у країні, анархія, голод, економічна розруха та відсутність єдиної політичної орієнтації у членів українського уряду.

Список використаних джерел:

1. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917–1920 : навч посіб. Київ, 1997. 290 с.
2. Кульчицький В., Настюк М., Тищик Б. Історія держави і права України. Львів, 1996. 276 с.
3. Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. На підставі споминів і документів). Львів, 1931. 677 с.
4. Мироненко О.М. Суд і судочинство в УНР (березень 1917 – квітень 1918). *Вісник Академії правових наук України*, 1994. Вип. 2. С. 23–30.
5. Музиченко П. Історія держави і права України : навч. посіб. Одеса, 1998. 427 с.
6. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ, 1993. 379 с.
7. Солдатенко В.Ф. Українська революція та українізація армії. *Укр. істор. журнал*, 1992. № 6. С. 37–45.
8. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. / за ред. П. Толочка. Київ, 1997. Т. 2. 508 с.
9. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал: Словник-довідник / за ред. О. Мироненка. Київ, 1997. 391 с.
10. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Прага, 1921. 522 с.
11. Яковлів А. Основи Конституції УНР. Париж, 1935. 473 с.